

Lluitar per la ciutat en l'era neoliberal. Envers una Antropologia del conflicte Urbà*

Struggling for the City in the Neoliberal Era. Towards an Anthropology of Urban Conflict

Giuseppe Aricó i Miquel Fernández

*Observatori Antropologia del conflicte Urbà (OACU),
Universitat de Barcelona (UB)*

Resum

A les ciutats contemporànies marcades per lògiques neoliberals que pretenen prescriure, limitar o determinar específiques formes d'usar i practicar l'espai, quines formes assumeixen els conflictes avui dia? Traçant un marc teòric sobre les principals i controvertides conceptualitzacions produïdes per les ciències socials sobre la *conflictivitat social*, aquest article apel·la a la necessitat d'apropar-se a la noció de *conflicte* adoptant una perspectiva interdisciplinària i comparativa que centri l'anàlisi dins d'un context urbà local. En tal context, els processos de negociació d'allò urbà – i la seva declinació en l'esfera social, cultural i política – implicaria una espècie de *lluita pel reconeixement* dins d'una més àmplia societat global profundament marcada pels imperatius neoliberals de fer i viure la ciutat. En aquest sentit, analitzar el “conflicte urbà” significa etnografiar les diferents manifestacions del mateix que es donen en l'espai no només com a mera forma de resistència i oposició en contra del “poder”, sinó sobretot com a emergència, expressió i eina d'allò urbà.

Paraules clau: conflicte urbà; espai urbà; espai públic; lluita social; neoliberalisme, urbanisme.

Abstract

What forms do conflicts take in nowadays cities tainted as they are by neoliberal logics that seek to prescribe, limit or determine specific uses and practices of space? By tracing a theoretical framework that brings together the main controversial conceptualizations social sciences have produced on *social unrest*, this article calls for the need to approach the notion of *conflict* by adopting an interdisciplinary and comparative perspective that focuses analysis on an urban local context. Within such a terrain, processes that deal with the urban – and its declension in the social, cultural and political sphere – would entail a kind of *struggle for recognition* within a wider global society that is deeply marked by the neoliberal imperatives that prescribe how to make and live the city. Likewise, to analyse “urban conflict” means no more than to write ethnographies of its different manifestations within space, not only as a mere form of resistance and opposition against “power”, but primarily as an emergence, expression and tool of the urban.

Key words: urban conflict; urban space; public space; social struggle; neoliberalism; urbanism.

* El contingut d'aquestes pàgines és fruit d'una estreta col·laboració i intercanvi d'idees i suggestions entre tots els membres que constitueixen l'Observatori Antropologia del conflicte Urbà (OACU-UB). Un sentit agraïment va dirigit en particular als col·legues i amics José Mansilla, Marco Luca Stanchieri i Marc Morell, que amb les seves precieuses observacions, aportacions, correccions i comentaris ens han acompanyat durant la redacció d'aquest article. Cal assenyalar que part de les reflexions aquí contingudes prové de una comunicació titulada “La trampa urbanística de los ‘vacíos urbanos’: casos etnográficos en Barcelona” (Aricó i Stanchieri 2013), presentada en el marc de les *X Jornadas de Sociología* de la Universidad de Buenos Aires (UBA).

*“En l'ambient urbà, les vagues i els petits moviments revolucionaris són endèmics. Les ciutats, i especialment les metròpolis, es troben en un equilibri inestable. El resultat és que les àmplies agregacions casuais i mòbils que constitueixen les nostres poblacions urbanes es troben en un estat d'agitació perpetu [...]”.*¹

(Park 1967 [1925]: 22)

Conflictivitat social i context urbà

La conflictivitat social és inherent a la societat urbana en general, una constant històrica que converteix les ciutats en epicentres de la revolta i de les seves modalitats.² Al llarg del estudis sobre la ciutat, aquesta conflictivitat ha estat interpretada de maneres diferents: un mateix esdeveniment urbà suscitaria descripcions antagòniques, ja que pot ser etiquetat com un “acte revolucionari” o, al mateix temps, com una “acció vandàlica”. Tot i produir distints significants, aquestes conductes admeten elements comuns: la interpel·lació intensa a l'ordre públic, el qüestionament i desafiament a l'autoritat (legal-governativa o policial), la suspensió de normatives administratives o jurídiques per part dels subjectes en trànsit i, en darrera instància, la impugnació simbòlica i fàctica de l'ordre de coses imperant en el transcurs de l'acció. De la mateixa manera, poden tenir elements diferenciadors: estar protagonitzats per masses de gent, per petits grups organitzats o per individus, poden ser ostensiblement “pacífics” o “violents”, respondre a una acció “programàtica” o a una altra “espontània”. En definitiva, de tot aquest ample ventall d'accions, poden resultar diverses formes de refús quotidià –o extraordinari– dirigit a un ordre espacial, econòmic, polític o social, o inspirat pel mateix. Però com podem definir i analitzar totes aquestes accions, moltes vegades invisibles, precisament per la seva absència de reconeixement institucional i per tant per la seva deslegitimació i criminalització? En altres paraules, quins són els criteris de legitimitat de cada una d'aquestes accions? Què fa que siguin reconegudes com a denunciants d'un ordre concret? Què permet encabir aquestes accions sota una categoria comuna? És possible, en definitiva, englobar tot això dins del concepte de “conflictivitat”? Conflicte de qui o quines? En contra de què o de qui? Conflicte per a obtenir que i perquè?

La gran varietat de *activitats conflictives* que es poden observar en la societat actual fa que els tipus de conflictes existents siguin múltiples, variables, imprevists, a tal punt que la seva classificació en el camp de les ciències socials ha estat font de fortes discussions des de sempre, ja a partir del gairebé mític debat entre Redfield (1947) i Lewis (1965). Si bé per mitjà dels vells marcs teòrics (Coser 1961 [1956]; Parsons 1999 [1951]; Simmel 2000 [1918], etc.) s'ha tractat de unificar i sistematitzar en termes funcionalistes les lògiques diferenciades dels grans moviments de masses, dels petits grups o dels individus que se subleven en un silenciós i diari desacatament, avui sabem que ja no és possible emmarcar-los tots en un mateix desafiament sistèmic. Classificar en formes binàries aquest garbuix d'accions de rebuig que porta a terme la gent al carrer tampoc deixa de

¹ Excepte quan indicat diversament, totes les traduccions al català de cites i extractes són nostres.

² Sobre aquest aspecte vegeu, entre altres, Lefebvre (1996 [1968], 1972 [1970]), López Sánchez (1986, 1990), Smith (2012 [1996]), Pile & Keith (1997), Garnier (2006), Graham (2011 [2010]), Delgado (2011), Rodríguez y Salguero (2012), Harvey (2012).

produir antigues dicotomies superades per la força del present: moviments polítics vs. moviments socials; pacífics vs. violents; organització vs. espontaneïtat.

Així doncs, ¿quines formes pren el “conflicte” a les ciutats contemporànies? Precisament per evitar imprimir al dinamisme i la fluïdesa de la conflictivitat social un caire essencialista, creiem que és imprescindible analitzar el conflicte no només endinsant-nos en la seva dimensió social sinó sobretot ubicant-ho en el seu context primordialment urbà, la ciutat. En ella, com sabem, exerceixen un paper fonamental les relacions de poder, la espacialitat i el control social que se'ls exerceix als individus tant determinant com negant l'espontaneïtat de les seves relacions socials. Com assenyala Julia Varela (1986: 2), l'anàlisi de les relacions de poder implica tenir en compte que

el control dels anomenats instints, la regulació de les pulsions, l'emmotllament de les “necessitats naturals”, és a dir, el cultiu de l'home exterior van ser dispositius gens menyspreables en la constitució de la moderna racionalitat al mateix temps que instruments afinats al servei de certs grups socials per imposar el seu estil de vida i aconseguir domini i distinció.³

Segons Foucault (1995 [1976]: 171) es tractaria de la incrustació de tecnologies de veritat sobre els cossos. En altres paraules, un *bio-poder* que marca “l'entrada dels fenòmens propis de la vida de l'espècie humana en l'ordre del saber i del poder”, i que ha convertit la vida en quelcom visible i en possible camp d'intervenció per a les tècniques polítiques. En termes foucaultians ens trobem davant d'un poder difús, fragmentat, deslocalitzat, que reproduïx l'obediència del subjecte en termes de “dominació legítima”.⁴ Es tracta d'un poder *ubic* que impregna totes les relacions socials que es donen a l'espai urbà, un poder que té una ubicació tant física com a simbòlica on manifestar-se i reproduir-se, i, alhora, ocultar-se. Seria la pròpia idea de espacialitat, de fet, la que marca el desplaçament que es produeix en l'exercici del poder en l'evolució de les societats disciplinàries cap a les societats de control, produint en cadascuna d'elles un entramat de poder, dominació i subjectivitat amb formes i mecanismes diferents (Garcés 2005).

A les societats disciplinàries, el panòptic de Bentham (1985 [1787-1791]) sintetitzava l'idea segons la qual els subjectes eren vigilats unidireccionalment. El prerrequisit per aquest tipus de control social institucional serà la *ciutat transparent*. Aquesta es constituïa en un espai obert a la vigilància i l'examen on es disciplinaren el comportament de l'urbà fora dels indrets dissenyats per l'observació, les anomenades per Erving Goffman *institucions totals* (1970

³ Cometes de l'autora.

⁴ Segons Max Weber (1964 [1921-22]: 170) “cap dominació s'acontenta voluntàriament amb tenir com a probabilitats de la seva persistència motius purament materials, afectius o racionals conformement a valors. Abans bé, totes procuren despertar i fomentar la creença en la seva ‘legitimitat’” (cometes de l'autor). És a dir, si el poder consisteix en el mero fet d'imposar la voluntat a altres homes –i s'exerceix per la simple coacció que la força de llei imposa–, la dominació no és la *capacitat* d'ordenar-li alguna cosa a algú mitjançant aquesta imposició sinó la *probabilitat* d'obtenir d'ell obediència, de ser obeït de forma consensuada, legítima, i sense haver de recórrer necessàriament a la força. Amb aquesta intuïció, Weber assenyala una important distinció entre els conceptes de *poder* i *dominació*, ja que per exercir el poder és suficient l'ús de la força, però per aconseguir ser obeït es requereix aquest plus donat per la *legitimitat*. En definitiva, la dominació de l'individu és possible només quan és legítima, és a dir, sempre que està legitimada mentre que acord mutu –i voluntari– d'obediència entre dominador i dominat (Bourdieu i Wacquant 1992).

[1961]): la policia i el poder judicial, juntament amb l'hospital, l'escola o la fàbrica fordista s'organitzaran per dissoldre el desordre que pressuposava la *ciutat opaca*. En aquestes societats disciplinàries serà l'Estat quin assumia íntegrament les funcions del panòptic benthamià. Si a *Surveiller et punir* Foucault (2012 [1975]) detindrà el seu anàlisi poc abans de la segona meitat del segle XIX, serà en altres textos (1980: 155) on aclarirà que les tecnologies disciplinàries han perdut centralitat en favor a unes altres, on el control panòptic deixarà pas a un altre que només necessitarà *una mirada*:

No hi ha necessitat d'armes, violència física, limitacions materials. Només una mirada. Una mirada d'inspecció, una mirada que, sota el seu pes, cada individu acabarà per interioritzar fins al punt que ell és el seu propi supervisor, cada individu exercint així aquesta vigilància sobre i en contra de si mateix. Una fórmula superba: el poder exercit de manera contínua i pel que resulta ser un cost mínim.

Es a dir, a la societats de control s'instaura una nova lògica basada en pràctiques de control obert i continu, un control que no requereix visibilitat i transcendeix les barreres físiques. En aquestes societats, el poder pren formes més subtils i internalitzades que es valen de les aspiracions, identificacions i desitjos dels propis subjectes, que es perceben com a participants actius de les seves vides, persuadits per entrar en una aliança entre objectius i ambicions personals i objectius o activitats socialment valoritzades: consum, oci, rendibilitat, eficiència i ordre social (Baptista 2013). Aquestes tecnologies de govern es despleguen no a través de la coerció sinó a través de la persuasió inherent a les seves veritats i creences col·lectives (obediència legítima), de les ansietats estimulades per les seves normes (control social) i de les atraccions exercides per les imatges de vida i del *jo* que ofereixen (consum formalitzat). Seguint a Varela i Álvarez-Uría (1989), les podríem descriure com a “tàctiques soft”: seducció enfront de repressió, creació de necessitats en lloc de inculcació de prescripcions, relacions públiques enfront de força pública, publicitat enfront d'autoritat.

A les ciutats contemporànies, les xarxes de poder s'instal·len, doncs, tant en el terreny d'allò privat com d'allò públic, allò *social*, i sobre ell exerceixen un control subtil mitjançant tàctiques que no trenquen el convenciment de l'individu d'actuar lliurement en un espai que –de fet– es presumeix, percep i concep com a *públic*. D'aquesta manera, si en les societats disciplinàries la subjectivitat s'institueix, deixa marca, modela, reproduint-se –al mateix temps que es reproduïx el dispositiu que institueix la pròpia subjectivitat–, en les societats de control la relació entre subjectivitat i poder és més insidiosa i perversa, més complexa i difícil d'evidenciar ja que promou i apel·la precisament a l'autonomia i llibertat dels subjectes. El poder deixa ara d'actuar directament sobre l'individu –disciplinant la seva autonomia i, per tant, limitant la seva suposada llibertat–, i passa a intervenir en una dimensió social i política molt més àmplia com és l'espai en què aquests individus es relacionen i, alhora, re-produïxen relacions: *allò urbà*. En definitiva, el poder transcendeix la subjectivitat de l'individu i arriba a dominar l'espai que aquest habita i pràctica diàriament. A diferència del què passa en un context disciplinari, en les societats de control l'exercici del poder constitueix una intervenció de tipus indirecte sobre allò social (Baptista *op. cit.*), és a dir s'actua sobre l'espai físic de la ciutat, en tant que espai arquitectònic, per arribar a l'espai social en el qual l'individu desplega les seves pràctiques quotidianes i produeix les seves relacions (Gregory i Urry 1985).

En gran part de l'obra de Foucault (1998a [1961] i 1998b [1966], en particular), l'èmfasi posada en la idea d'*espacialitat* demostra la importància que l'espai té a l'hora d'analitzar la relació entre el poder institucional i el control social. És justament l'èmfasi posada en l'espai que permet a Foucault anar més enllà de la subjectivitat –combatre la centralitat del subjecte en termes filosòfics–, i que des d'un punt de vista històric-polític, li porta a considerar el propi espai i “l'arquitectura” com a components centrals en la ubicació i execució del poder (Rabinow 2003). Seguint les reflexions contingudes en el famós diàleg entre J-P. Barou, M. Perrot i el propi Foucault (1980), serà a la fi del segle XVIII que l'organització de l'espai comença a ser utilitzada per a finalitats polítiques i econòmiques implicant l'arquitectura en aspectes relatius a la població, la salut i a la mateixa *qüestió urbana*. Però serà només a la fi del segle successiu que, després de la seva experimentació a les ciutats-laboratori del colonialisme europeu, la planificació urbana descobreix el seu potencial de dominació i control social. L'urbanisme es converteix llavors en un dels mitjans bàsics per establir el control militar, reglamentar les activitats, diferenciar la població i establir un ordre extens sobre el territori fins a arribar a intervenir en el propi espai urbà (Lefebvre 1972 [1970]; Rabinow, *op. cit.*; Harvey 1992 [1973], Porter 2010, Graham 2011 [2010], Smith 2012 [1996]).

El discret encant de l' “espai públic”

Analitzar el conflicte des d'una perspectiva que considera l'ús de l'espai no només com una estratègia i/o tècnica de poder i control social sinó també com una manera d'ocultar aquestes mateixes relacions, significa oferir llum sobre dos conceptes claus per entendre el tipus d'urbanisme que caracteritza la ciutat contemporània. Es tracta dels conceptes de “espai urbà” i “espai públic”, que és necessari definir breument. És gràcies a les intuïcions de Henri Lefebvre (1974) que les ciències socials comencen a entendre l'espai com una *estructura*, o millor dit com un marc estructural on té literalment lloc l'apropiació i (re)producció del propi espai per part dels individus que ho practiquen, ho experimenten física i sensorialment. Mentre que fenomen social produït i reproduït per les pràctiques diàries de cada persona, l'espai requereix ser entès com un procés social constantment en curs i replet de significats (Goonewardena *et al.* 2008). Un espai invariablement dinàmic que sempre serà, per damunt i més enllà de les estandarditzacions de molts urbanistes, arquitectes i planificadors, objecte de la seva pròpia configuració i ús per part dels subjectes que en ell es mouen (Delgado 2007).

Per descriure aquest dinamisme incessant, aquest moviment constant d'individus pels carrers i places de la ciutat, és a dir aquella “vida nerviosa” de les ciutats que tant havia inquietat a Simmel (1986 [1922]), Lefebvre (1976 [1972]: 65-68) preferia utilitzar simplement la noció d'*urbà*:

la ciutat és un objecte espacial que ocupa un lloc i una situació [...], és una obra, [el seu] espai no està únicament organitzat i instituït, sinó que també està modelat, configurat per tal o qual grup d'acord amb les seves exigències [...], la seva ideologia [...]; l'urbà [no representa] una essència [...], no es tracta d'una substància [...], és més aviat una forma, la de la trobada i de la reunió de tots els elements que constitueixen la vida social.

D'acord amb la representació simmeliana, Joseph (1988) utilitza el mateix concepte d'*espai urbà* caracteritzant-ho, de fet, com una successió extrema de trobades i canvis d'informacions a l'interior de múltiples contextos de mobilitat on la figura del transeünt exerceix un paper bàsic. En definitiva, si la ciutat és un objecte, allò urbà és pura vida. Si la ciutat és substància i essència, allò urbà és espontaneïtat i relació. Aquest principi permetrà que Lefebvre (1972 [1970]: 123-124) conceptualitzés la ciutat com a *essència de les relacions socials*:

Res pot existir sense intercanvi, sense aproximació, sense proximitat, és a dir, sense relacions. La ciutat crea una situació, la situació urbana, en la qual les coses diferents influeixen les unes en les altres i no existeixen distintament, sinó segons les diferències. [...] Però l'urbà no és indiferent a totes les diferències, ja que precisament les reuneix. En aquest sentit, la ciutat construeix, allibera, aporta l'essència de les relacions socials: l'existència recíproca i la manifestació de les diferències procedents dels conflictes o que porten als conflictes. No serà aquesta la raó i el sentit d'aquest deliri racional que és la ciutat, allò urbà?

Arran d'aquesta perspectiva, l'espai deixa necessàriament de ser entès com un objecte estàtic atrapat en la seva forma arquitectònica per ser analitzat com un procés intrínsecament dinàmic i, per tant, subjecte a tot tipus de contradicció, recorregut per un sens fi de conflictes i replet d'ideologies i relacions de poder. Això implica el reconeixement de l'existència de les experiències tant individuals com a col·lectives de l'espai, i l'elaboració de models d'apropiació espacial antagònics (Goonewardena 2011). És exactament en aquest sentit que, quan parlem d'*espai urbà*, ens referim més pròpiament a un espai social concebut no només com a mer espai de la sociabilitat, entès com l'esfera on esdevé la vida social (Jacobs 1973 [1961]; Joseph *op. cit.*), sinó també com a espai d'enfrontament i conflicte. Però sobretot com un espai concebut de manera globalitzadora, en les seves facetes interferents i interdependents d'espai de les relacions de producció i espai arquitectònic (Herin 1988).

Malgrat això, analitzar i utilitzar el concepte d'*espai urbà* en termes de conflicte pot convertir-se en una àrdua tasca epistemològica si oblidem de tenir en compte la tan en voga noció de “espai públic”, que és útil aquí desmitificar despullant-la del caràcter idealitzat que se li sol atribuir. Ens referim a aquesta conceptualització sublimada d'un “espai públic de qualitat”, gratuïtament privat de tota estructuració jeràrquica, abstret de qualsevol tipus de pràctica de dominació, i que no contempla el conflicte ni el consum, ni molt menys el control social. Un espai il·lusori on cap només la pau, la tranquil·litat, l'absència de conflicte, i que pretén encarnar i materialitzar qualsevol ideal de democràcia, civisme o ciutadania (Delgado 2011). En fi, un concepte avui dia llargament estandarditzat que deu el seu èxit a l'ús que han fet molts polítics, arquitectes i urbanistes de prestigi internacional al llarg de l'últim quart de segle.

En aquesta direcció, és interessant notar com part considerable de la literatura clàssica sobre l'estudi de la ciutat no fa pràcticament cap referència al concepte d'*espai públic* tal com avui s'entén, i en els pocs casos en què aquest s'esmenta sempre s'usa com a sinònim de places, carrers o voreres.⁵ Lofland (1985), per exemple, concep l'espai públic en mera juxtaposició a l'espai privat, l'accés al

⁵ Vegeu, per exemple, Jacobs (1973 [1961]), Whyte (1988), Lynch (1985 [1981]), Rapoport (1978 [1977]), Lefebvre (1969 [1968] y 1976 [1972]), Ledrut (1973).

qual queda legalment restringit. En aquest cas, l'espai públic representa, llavors, aquelles àrees de la ciutat a les quals cada persona en general té lliure accés. Goffman (1979 [1971]), en canvi, utilitza el terme per referir-se a un espai físicament creuat pels individus que es troben casualment en ell, entès com un espai *de i per a* les relacions que es desenvolupen “en públic”. D'allí que l'anàlisi de l'espai passa a ser desenvolupat en termes de “procés social”. En aquest sentit, és significatiu que el mateix Lefebvre no utilitzés mai l'expressió *espai públic* per referir-se a la manera en què entenia l'espai, excepte en una ocasió i per afirmar que allò *públic* com a tal no existeix sinó que queda gramscianament organitzat sota l'hegemonia d'allò privat (1974: 433):

La noció “operativa” de classificació i ordenació governa l'espai sencer, de l'espai privat a l'espai públic, del mobiliari a la planificació espacial. Aquesta serveix ostensiblement a l'homogeneïtat global, o sigui al poder. Quin ordre? Quina classe? L'Estat, la potència “pública”, és a dir política. De fet, aquesta capacitat operativa alinea l'espai “públic” a un espai “privat”, el de la classe o porció de classe hegemònica, que deté i manté el més alt nivell de la propietat del sòl i altres mitjans de producció. Només en aparença allò “privat” s'organitza sota la primacia d'allò “públic”. En realitat, l'invers [...] s'instaura. L'espai sencer es tracta sobre la base del model de l'empresa privada, de la propietat privada, de la família: de la reproducció de relacions de produccions, d'acord amb la reproducció biològica i genital.⁶

La suposada igualtat de relacions que implicaria el fantasmagòric concepte d'espai públic es veu desacreditada avui dia per una especulació immobiliària sense precedents històrics, un procés de gentrificació que s'apropa perillosament a la utopia social, i un control social estès sobre cada tipus de pràctica relacional. Però també per la repressió de cada alternativa no només possible sinó propiciable, un domini institucionalitzat de la subjectivitat personal i una més àmplia explotació capitalista sense escrúpols de la vida en general. La pràctica i la representació idealitzada d'un espai públic com quelcom harmoniós, neutral, idíl·lic i lliure d'inquietud i agitació social arriba a ser una mera fal·làcia en una societat capitalista on la lluita de classes representa encara una realitat quotidiana innegable malgrat tota temptativa de invisibilitzar-la.

L'ús generalitzat del terme “espai públic” com a categoria pura, exempta de la seva naturalesa conflictiva, entendria aquest concepte a partir de la completa anul·lació de la seva connotació política i econòmica. La recentment explotació institucional d'aquesta expressió sembla ser sistemàticament associada no tant amb una moralitat sinó més aviat amb la *legitimació* d'aquelles polítiques urbanístiques de cort classista promogudes per fi de perpetuar determinades formes de viure, pensar i habitar la ciutat. Formes, sobretot, de *fer ciutat* que acaben sent veritables pràctiques i representacions de la mateixa ciutat en si, dirigides a plasmar les experiències subjectives dels usuaris de l'espai en termes d'obediència política i consum comercial formalitzat.

Tot això configura, i al mateix temps justifica, l'actual lògica de mercat a la qual el poder polític ha sotmès la ciutat contemporània i el seu espai urbà. Es tracta, en definitiva, d'allò Franquesa (2007) ha justament descrit com a “lògica espacial de la neoliberalització”. Amb aquesta expressió ens referim a una lògica de poder generada i alimentada mitjançant un procés pel qual es produeixen meres

⁶ Cometes de l'autor.

plusvàlues. Un procés que s'articula simbòlica i físicament amb allò urbà, *mobilitzat, regenerat i transformat* per un urbanisme que pretén afinar-ho a les necessitats d'acumulació del capital. Com assenyala Wolf (1982), és indispensable descartar la imatge d'allò social i d'allò econòmic com dues esferes exemptes la una de l'altra i començar a veure el propi espai en termes de mercat, com una mercaderia molt valuosa que es pot extraure de les ciutats (Weber 2002), i a la mercè d'aquesta lògica neoliberal que s'articularia seguint un ordre espacial racionalitzador que tendeix a anul·lar tota possibilitat relacional.

Necessitat imprescindible per a l'ordre neoliberal és configurar-se mitjançant una *geografia del capital*, això és, generar un paisatge físic creat a la seva pròpia imatge i semblança on puguin tenir literalment lloc els propòsits de producció i reproducció del sistema d'acumulació (Harvey 1985 i 2007a [2001]; Martínez Veiga 1991, López Sánchez 1990). L'espai urbà, llavors, ha de ser comprès com part integrant de tal geografia, com l'espai on aquesta geografia pren forma i es reproduceix. Per tant, l'urbanisme funcionaria com un conjunt de coneixements, sabers, pràctiques i discursos organitzats des d'instàncies de poder que organitzen aquesta geografia conferint a l'espai la "mobilitat" (entesa en termes econòmics) necessària per assegurar i mantenir la seva condició de mercaderia. Tal i com ho diu Lefebvre (1972 [1970]: 159-161):

L'extensió del món de la mercaderia aconsegueix al contingut dels objectes [...]. Des de fa poc, el mateix espai es ven i es compra. No només la terra o el sòl, sinó l'*espai social* com a tal, produït com a tal, és a dir, amb aquest objectiu, amb aquesta finalitat [...].

[...]

Fa poc temps, no es podia imaginar una altra "producció" que la de [...] un objecte usual, una màquina, un llibre, un quadre. Avui, tot l'espai entra en la "producció" com un producte en funció de la seva compra, venda i intercanvi de les parts de l'espai.

[...]

L'urbanisme oculta aquesta gegantesca operació. Dissimula els seus trets fonamentals, el seu sentit i la seva finalitat. Sota una aparença positiva, humanista i tecnològica amaga l'estratègia capitalista: el domini de l'espai, la lluita contra la disminució progressiva dels beneficis, etc. Aquesta estratègia oprimeix "a l'usuari", "al participant" o al simple "habitant". Se li redueix no només a la funció d'habitar [...], sinó també a la funció de comprador d'espai que realitza la plus-valia.⁷

L'expulsió d'allò urbà de l'espai neoliberal

A l'hora de definir l'espai com un producte social, Lefebvre (1974) establia una distinció bàsica en termes conceptuals entre l'*espai viscut* i l'*espai concebut*,⁸ una diferència que treballarà constantment com a neta oposició entre l'espai dels usuaris i ell dels planificadors. Si l'espai viscut es configura mitjançant les pràctiques i usos de l'espai que els individus fan en la vida quotidiana, l'espai concebut és, en canvi, la representació d'aquest espai que està vinculat a les

⁷ Cometes i cursives de l'autor.

⁸ Per raons pràctiques, en aquesta ocasió hem preferit ometre la tercera –i no menys important– conceptualització d'*espai percebut*. De fet, és noto que l'espai lefebvrià es diferencia en *percebut* (pràctica espacial), *concebut* (representacions de l'espai) i *viscut* (espai de la representació). Una tripartició que Lefebvre (1974) va conceptualitzar com a "dialèctica de la triplicitat" insistint en la importància d'analitzar l'espai tenint en compte la seva dimensió *física, mental i social*, com una complexitat en constant canvi produïda per la societat. Aquesta idea serà successivament desenvolupada per Edward Soja (1996) en termes de *trialèctica de l'espacialitat*.

relacions de poder i de producció establertes per l'ordre capitalista. És a dir, l'*espai mercaderia*. Reprenent en examen les consideracions avançades precedentment sobre el concepte d'espai urbà –entès com a vida social feta de relacions en constant esdevenir–, podem llavors suposar que existeix una conflictivitat intrínseca entre allò urbà i l'urbanisme, i que pot ser explicada en termes espacials.

D'una banda l'espai mercaderia, *concebut* i *mobilitzat* mentre que valor per obtenir plusvàlua, per l'altre costat l'espai viscut, l'espai de l'experiència *produït* a través de les pràctiques, els usos, les relacions socials de cada dia. Simplificant, es tractaria d'un conflicte entre l'ús i el *consum* de l'espai que no implica necessàriament una negació, ja que l'urbanisme procurarà a totes costes ajustar l'espai viscut a l'espai mercaderia. Per sintetitzar-ho en termes marxistes, els valors d'ús de l'espai hauran de subordinar-se a les exigències del valor de canvi del mateix.⁹ És en aquest sentit que la lògica d'acumulació que busca plusvàlues en l'espai no només intentarà regular el funcionament del valor de canvi, sinó pretindrà també definir els desitjos i necessitats subjectives socialment significatives, així com les pràctiques que conformen l'espai viscut (Smith 2012 [1996]; Harvey 2007b [2005]; Franquesa *op. cit.*).

Ara bé, la idea actualment en voga de “espai públic” hauria aconseguit avui dia la seva expressió més sofisticada i etèria del que Lefebvre identificava com a “representacions de l'espai”. Es a dir, es genera i legitima un *espai concebut* al servei d'una ideologia dominant i amb l'ambició d'imposar-se sobre l'*espai viscut*, hegemonitzant-lo mitjançant discursos que configuren un llenguatge que es presumeix tècnicament inopinable i moralment cert. L'espai concebut es configura, en altres paraules, res més que com una ideologia disfressada de coneixements científics inqüestionables, que s'oculta després del llenguatge tècnic i pericial de l'urbanisme neoliberal (Delgado 2011). Aquesta retòrica obstinada que pretén revelar els suposats beneficis de l'espai públic, representa en realitat un instrument indispensable per desplegar l'acció administrativa i el control racionalitzador sobre les intervencions de *planejament urbà* –i no urbanístic– de l'espai. Es tracta d'una eina indissolublement associada als processos de higienització i normativització dels individus dins d'un camp semàntic fet de discursos i representacions pròpies d'aquells sabers tècnics i científics que materialitzen un “urbanisme contaminador” (Harvey 1992 [1973]).

Prenent com a base el marc conceptual de Lefebvre (1969 [1968]), sobre com la desigualtat és espacialment reproduïda i com se'ls nega “el dret a la ciutat” a certs grups, Guano (2004: 76 i ss.) planteja que a través dels *discursos* es construeix entre les classes mitjanes de Buenos Aires un consens sobre qui són els ciutadans “legítims” i “normals”, i es duen a terme “estratègies de segregació espacial, evitacions simbòliques i la construcció de la invisibilitat social”. És aquest un dels molts exemples de com els processos d'exclusió i segregació de determinats grups de l'ús de l'espai serien part essencial de les dinàmiques de pacificació i homogeneïtzació del mateix, necessàries per a la seva desvaloració i/o revaloració al mercat (Smith 1979 i 1987; Clark 1995). Darrere de les retòriques de l'espai concebut subjauen representacions d'higiene i moralitat aplicades aparentment a l'individu, però que en realitat tenen la funció de legitimar o deslegitimar formes de

⁹ Entenem els conceptes de *valor d'ús* i *valor de canvi* a partir de la seva conceptualització marxista en termes econòmics (Marx 1983 [1867]), però els fem servir aquí tal com desenvolupats i aplicats a l'espai per Lefebvre (1974) i, en particular, per Harvey (1982).

vida urbana sistemàticament considerades *inconcebibles*, és a dir, de “buidar i omplir” el valor de canvi de l'espai viscut (Franquesa, *op. cit.*). Així mateix, en mans d'urbanistes, projectistes, arquitectes i tecnòcrates, aquestes retòriques es converteixen en un instrument discursiu clau a l'hora que el capitalisme intervingui i administri allò que sent presentat com a espai, no deixa de ser sinó simplement *sòl*, és a dir espai immobiliari, espai per comprar o vendre (Delgado *op. cit.*).

A partir d'aquests supòsits, es torna complicat parlar d'espai urbà i entendre la seva “conflictivitat” sense tenir en compte la definició d'espai públic a que apuntem i la seva funció merament retòrica. Tot tipus d'espai públic –sempre que aquest existeixi realment– serà en primer lloc un espai intrínsecament i inevitablement urbà. Serà l'espai del moviment, del canvi i de la transformació: elements constitutius del conflicte. Sempre serà l'espai *de*, *per* i *per al* conflicte (Garnier 2006). Per contrastar aquesta utopia social d'un espai pacificat i lliure de conflictivitat social, cal adoptar un enfocament empíric que analitzi i, alhora, qüestioni les implicacions reals que les polítiques promogudes per les administracions tenen amb *allò urbà* a l'hora de donar forma a un espai suposadament “públic”. És a dir, a l'hora de ser polítiques urbanístiques que es pretenen urbanes.

L'accelerada urbanització que ha caracteritzat les polítiques de govern al llarg de les últimes dècades no constitueix un fenomen *sui generis* respecte a l'actual context polític-econòmic de la ciutat, sinó l'evidència de la seva pròpia vinculació directa al desenvolupament del capitalisme entès en la seva accepció neoliberal, i a les seves violentes operacions de desposseïció real del *bé comú* en detriment de la ciutadania i en benefici de l'acumulació virtual de capitals (Harvey 2003 i 2008; Caffentzis 2010). A la ciutat neoliberal, el procés de desposseïció¹⁰ no només s'autolegitima generant relacions de dominació que pretenen comportaments obedients i emmotllats a l'ordre vigent en tema de “civisme” i “urbanitat”, sinó que exigeix inexorablement una retòrica d'igualtat, que per ser desplegada requereix d'un “espai públic de qualitat” totalment endreçat i lliure on materialitzar-se. Un espai que ha de ser absolutament rescatat de la conflictivitat, del moviment descontrolat, de l'agitació intrínseca a tot els seus “usuaris”. En fi, un espai sense desobediències. Un espai que, com hem àmpliament dit, és abans que tot l'espai del conflicte per excel·lència i definició: l'*espai urbà*. El procés de desposseïció capitalista es converteix llavors en una colossal maniobra de remoció i expulsió, de desallotjament –mai millor dit– dels elements constitutius de l'espai. En cas contrari, resultaria molt difícil si no impossible realitzar la seva pròpia operació de compra-venda per part de l'urbanisme neoliberal. Tot i això, no es tracta d'eliminar l'espai urbà com a tal sinó de privar-ho del seu atribut vital, d'allò urbà. Anorrear la seva agitació, limitar la seva reproducció sociocultural, controlar el seu moviment incessant, negar les seves relacions, domar les seves desercions, racionalitzar els seus usos i accés. En fi, un espai urbà sense allò urbà, ocultat per part dels sabers

¹⁰ Ens referim més pròpiament al concepte d'*acumulació per desposseïció*, encunyat per David Harvey (2003). Es tracta d'un procés que consisteix en l'ús de mètodes de l'acumulació originària per mantenir el sistema capitalista actual en la seva accepció neoliberal, mercantilitzant àmbits fins llavors tancats al mercat. Aquest procés es realitza, principalment, mitjançant quatre pràctiques: la *privatització*, la *financiarització*, la *gestió i manipulació de les crisis* i les *redistribucions estatals de la renda*. Els canvis respecte al model originari es manifesten, entre altres, en la privatització d'empreses i serveis públics, que tenen les seves arrels en la privatització de la propietat comunal.

tècnics oficials, criminalitzat per les autoritats i reprimat per les instàncies de poder i les seves retòriques. En una paraula, un espai desconflictitzat.

Ara bé, a la ciutat –entesa com a punt d'intensitat al territori (Grégory i Urry *op. cit.*; Santiago Rodríguez 2008)- se li ha atorgat històricament un paper actiu en la producció global de la societat, tant en el que concerneix a la producció material, com a la producció d'idees i comportaments dominants. Però la ciutat ha d'entendre's també, i més ara la ciutat neoliberal, com a camp d'experimentació i consolidació de les tècniques disciplinàries i de control social igual que com a lloc per a la deserció, com una “ciutat rebel” (Harvey 2012). Com assenyala immillorablement López Sánchez (1990: 179),

actualment són les lluites contra les formes de submissió –contra la submissió de la subjectivitat- les que prevalen cada vegada més, malgrat que les lluites contra la dominació i l'explotació no hagin desaparegut sinó tot el contrari.

Aquesta doble perspectiva, on el capitalisme es comporta primordialment com a ordre social dominant que es desplega i imposa progressivament en totes les parcel·les de la *vida urbana* i on predominen, en correspondència, les lluites socials “contra la submissió de la subjectivitat”, retorna a la espacialitat el protagonisme que li confereix el ser lloc de nexa entre poder i individus subjectes a un espai concebut a través de retòriques ciutadanistes totalment idealitzades i intrínsecament inassolibles (Delgado 2011; Baptista 2013).

Seguint a López Sánchez (*op. cit.*: 176-177),

la renovació i la profusió de les polítiques de govern del territori [...] confirmen d'alguna manera que els processos socials incardinats en les metròpolis no sempre s'ajusten als requisits considerats essencials per l'ordre social imperatiu. Paradoxalment, els vastos esforços destinats a la regulació de la ingovernabilitat social són, al mateix temps, el record de la presència d'una incessant recreació de maneres d'existència, tan capaces de resistir-se al poder com de sostreure's al poder, quan el saber intenta penetrar-los i el poder apropiar-se'l. El control social pot aguditzar-se, [...], però la incidència i el recobriment de la [metròpoli] sobre els comportaments individuals i col·lectius apel·la també a la potència de les resistències. El capital, com a relació social, precisa del desplegament d'un ordre social, aquest "ordre social és l'efecte sobre una societat de la presència eficaç del poder instituït i legitimat en la mateixa, (...) que garanteix o pretén garantir la permanència del poder i fins i tot la seva reproducció ampliada”. Però la consumació de l'ordre social requereix la identificació dels subjectes amb el rol atribuït en el funcionament de la societat, és a dir la interiorització de la norma; i aquí, en el registre, és quan s'estableix la distinció entre la *norma*, o comportaments integrats i que s'ajusten a l'ordre soci-espacial imperatiu, i els *il·legalismes*, més proclius al desordre i allunyats de la norma establerta.¹¹

La presència activa i determinant de les resistències en la conformació de l'ordre soci-espacial de la ciutat és un fenomen inevitable, i difícil de suprimir. Però tant l'ús com el *consum* d'aquest ordre requereixen la identificació social i política del subjecte en termes racionals, i exigeixen la seva normativització per al “correcte” funcionament de la societat, és a dir requereixen “la interiorització de la norma”. Així que, en el moment exacte que el subjecte practica l'espai assistim a la configuració espontània d'un *espai de la desobediència*, conformat per usos no

¹¹ Cometes i cursives de l'autor.

consentits del mateix. Es tracta d'usos extensius de l'espai que es contraposen al seu consum, i que trastoquen de manera immediata les lògiques i tecnologies del control social mitjançant pràctiques de negociació d'allò urbà que necessiten la reproducció ampliada d'un tipus particular de relacions socials: la (re)apropiació espacial, la lluita, la protesta, la rebel·lió, incloent tot tipus d'acte "vandàlic", conducta "incívica" o comportament "antisistema". En definitiva, la conflictivitat acaba sent sinònim per excel·lència d'allò urbà.

Segons David Harvey, a la ciutat neoliberal qualsevol forma de deserció o resistència ha de ser al mateix temps una lluita social que s'activa a partir d'allò urbà i en contra del model capitalista de *fer ciutat*, i com qualsevol lluita social, haurà de ser inexorablement també una lluita urbana (2008: 23):

La qüestió de quin tipus de ciutat volem no pot estar divorciada de la que planteja quin tipus de llaços socials, de relacions amb la naturalesa, d'estils de vida, de tecnologies i de valors estètics desitgem. El dret a la ciutat és molt més que la llibertat individual d'accedir als recursos urbans: es tracta del dret a canviar-nos a nosaltres mateixos canviant la ciutat. És, a més, un dret comú abans que individual, ja que aquesta transformació depèn inevitablement de l'exercici d'un poder col·lectiu per remodelar els processos d'urbanització.

Apropar-se operativament a la noció de conflicte requereix adoptar una perspectiva interdisciplinària i comparativa que centri l'anàlisi dins d'un context local on els processos de negociació d'allò urbà, i la seva declinació en l'esfera social, cultural i política, implica una espècie de *lluita pel reconeixement* dins d'una més àmplia societat global profundament marcada pels imperatius neoliberals de fer i viure la ciutat. Per tant, el primer pas cap a una *antropologia del conflicte urbà* serà analitzar etnogràficament les diferents manifestacions del conflicte que es donen en l'espai no només com a mera forma de resistència i oposició en contra del "poder", sinó sobretot com a emergència, expressió i eina d'allò urbà. Un *urbà* que des de la seva "desobediència", també dona forma a la ciutat contemporània.

Bibliografia

ARICÓ, G.; STANCHIERI, M.L. (2013) "La trampa urbanística de los 'vacíos urbanos': casos etnográficos en Barcelona", en DAROQUI A. (comp.) *X Jornadas de Sociología. 20 años de pensar y repensar la sociología: nuevos desafíos académicos, científicos y políticos para el siglo XXI*, Actas de Congreso, Buenos Aires: UBA, [<http://sociologia.studiobam.com.ar/wp-content/uploads/ponencias/1713.pdf>], visitada setembre 2, 2013].

BAPTISTA, L. A. S. (2013) "The Cities of Need. Capitalism and Subjectivity in the Contemporary Metropolis", en *Psicologia & Sociedade*, 25 (n. sp.), pp. 54-61.

BENTHAM, J. (1985 [1787-1791]) *El Panòptic*, Barcelona: Edicions 62.

BOURDIEU, P.; WACQUANT, L. (1992) *Réponses. Pour une anthropologie reflexive*, París: Seuil.

CAFFENTZIS, G. (2010) "The Future of 'The Commons': Neoliberalism's 'Plan B' or the Original Disaccumulation of Capital?", en *New Formations*, 69, pp. 23-41.

CASTELLS, M. (2004[1972]) *La cuestión urbana*, Madrid: Siglo XXI.

- CLARK, E. (1995) "The rent gap re-examined", en *Urban Studies* 32(9), pp. 1489-1503.
- COSER, L. A. (1961 [1956]) *Las funciones del conflicto social*. México: Fondo de la Cultura Económica.
- DELGADO, M. (2007) *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*, Barcelona: Anagrama.
- (2011) *El espacio público como ideología*, Madrid: La Catarata.
- FOUCAULT, M. (1980) "The Eye of Power", en GORDON, C., (Ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings by Michel Foucault, 1972-1977*, New York: Pantheon, pp.146-165.
- (1995 [1976]) *Historia de la sexualidad. Vol. I: La voluntad de saber*, Madrid: Siglo XXI.
- (1998a [1961]) *Historia de la locura en la época clásica*, Colombia: Fondo de Cultura Económica.
- (1998b [1966]) *Las palabras y las cosas. Una arqueología de las ciencias humanas*, Madrid: Siglo XXI.
- (2012 [1975]) *Vigilar y castigar*, Madrid: Siglo XXI.
- FRANQUESA, J. (2007) "Vaciar y llenar, o la lógica espacial de la neoliberalización", en *REIS. Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, Madrid: CIS, núm. 118, pp. 123 – 150.
- GARCÉS, M. (2005) "La vida como concepto político: una lectura de Foucault y Deleuze", *Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social*, Dept. de Psicología Social de la UAB, núm. 7, pp. 87-104.
- GARNIER, J. P. (2006) *Contra los territorios del poder. Por un espacio público de debates y de...combates*, Barcelona: Virus.
- (2012) "El derecho a la ciudad desde Henri Lefebvre hasta David Harvey. Entre teorizaciones y realización", en *Ciudades*, 15 (1), pp. 217-225.
- GOFFMAN, E. (1970 [1961]) *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*, Buenos Aires: Amorrortu.
- (1979 [1971]) *Relaciones en Público. Microestudios del Orden Público*, Madrid: Alianza.
- GOONEWARDENA K., (et al.) (Eds.) (2008) *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*, New York-London: Routledge.
- (2011) "Henri Lefebvre y la revolución de la vida cotidiana, la ciudad y el Estado", en *URBAN, Revista del Departamento de Urbanística y Ordenación del Territorio Universidad Politécnica de Madrid*, nº S02, (septiembre 2011-febrero 2012), pp. 25-39.

- GRAEBER, D. (2011) *Fragmentos de Antropología Anarquista*, Barcelona: Virus Editorial.
- GRAHAM, S. (2011 [2010]) *Cities under Siege: The New Military Urbanism*, London-New York: Verso.
- GRÉGORY, D.; URRY, J. (1985) *Social Relations & Spatial Structures*, London: MacMillan.
- HARVEY, D. (1982) *The Limits to Capital*, Oxford: Blackwell
- (1985) "The Geopolitics of Capitalism", en GRÉGORY, D.; URRY, J., *Social Relations & Spatial Structures*, London: MacMillan.
- (1992 [1973]) *Urbanismo y desigualdad social*, México D.F.: Siglo XXI.
- (2003) *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- (2007a [2001]) *Espacios del capital: hacia una geografía crítica*, Madrid: Akal.
- (2007b [2005]) *Breve historia del neoliberalismo*, Madrid: Akal.
- (2008) "The Right to the City", en *New Left Review*, núm. 53, pp. 23-40 [<http://newleftreview.org/II/53/david-harvey-the-right-to-the-city>, visitada setembre 16, 2013].
- (2012) *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, Londres-Nueva York: Verso.
- HERIN, R. (1982) "Herencias y perspectivas en la geografía social francesa", en *Geocrítica*, núm. 41, pp. 26-33.
- JACOBS, J. (1973 [1961]) *Vida y muerte de las grandes ciudades*, Madrid: Ediciones Península.
- JOSEPH, I. (1988) *El transeúnte y el espacio urbano*, Barcelona: Gedisa.
- LEDROUT, R. (1973) *Les images de la ville*. Paris, Anthropos.
- LEFEBVRE, H. (1969 [1968]) *El derecho a la ciudad*, Barcelona: Ediciones Península.
- (1972 [1970]) *La revolución urbana*, Madrid: Alianza.
- (1974) *La production de l'espace*, París: Éditions Anthropos.
- (1976 [1972]) *Espacio y Política: El Derecho a la Ciudad*. Barcelona, Península.
- (1996 [1968]) *Writings on Cities*, Oxford: Blackwell.
- LEWIS, O. (1965) "Further Observations on the Folk-urban Continuum and Urbanization with Special Reference to Mexico City", en HAUSER, P. & SCHNORRE *The Study of Urbanization*, Nueva York-Londres-Sidney: John Willey & Sons.
- LOFLAND, L. (1985) *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space*, San Francisco: University of California Press.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, P. (1986) *El centro histórico: un lugar para el conflicto*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.

----- (1990) “Norma e ilegalismos. El control social y el uso del territorio en la metrópoli”, en CAPEL, H., (Coord.), *Los espacios acotados. Geografía y dominación social*, Barcelona: PPU, pp. 167-210.

LYNCH, K. (1985 [1981]) *La Buena Forma de la Ciudad*, Barcelona: Gustavo Gili.

MARTÍNEZ VEIGA, U., (1991), “Organización y percepción del espacio”, en PRAT, J. et al. (Eds.), *Antropología de los pueblos de España*, Madrid: Taurus, pp.195-255.

MARX, K. (1983 [1867]) “La Mercadería”, en *El Capital* (Llibre I, Secció Iª, Capítol 1er), Barcelona: Edicions 62, pp. 67-118.

PARK, R. E. (1967 [1925]) “The City: Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment”, in PARK, R. E.; BURGESS, E. W.; MCKENZIE, R. D., *The City*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 1-46.

PARSONS, T. (1999 [1951]) *El Sistema social*, Madrid: Alianza Editorial.

PILE, S.; KEITH M. (1997) *Geographies of Resistance*, London: Routledge.

PORTER, L. (2010) *Unlearning the Colonial Roots of Planning*, Farnham/Burlington: Ashgate.

RABINOW, P. (2003) “Ordonnance, Discipline, Regulation: Some Reflections on Urbanism”, en LOW, S.M.; LAWRENCE-ZUÑIGA, D., (Eds.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, Oxford: Blackwell, pp. 353-369.

RAPOPORT, A. (1978 [1977]) *Aspectos Humanos de la Forma Urbana*, Barcelona: Gustavo Gili.

REDFIELD, R. (1947) “The Folk Society”, en *The American Journal of Sociology*, Vol. 52 (4), Chicago: The University of Chicago Press.

RODRÍGUEZ, J.; SALGUERO, Ó. (2012) *Transformación urbana y conflictividad social. La construcción de la Marca Granada 2013-2015*, Granada: Biblioteca Social Hermanos Quero.

SANTIAGO RODRÍGUEZ (De), E. (2008) “Nuevas formas y procesos espaciales en el territorio contemporáneo: la ‘ciudad única’”, en *Polis*, núm. 20, [<http://polis.revues.org/3404>, visitada setembre 13, 2013].

SIMMEL, G. (1986 [1922]) *El individuo y la libertad. Ensayos de crítica de la cultura*, Barcelona: Ediciones Península.

----- (2000 [1918]) “El conflicto de la cultura moderna”, en *Reis*, 89, pp. 315-330.

SMITH, N. (1979) “Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital, not by people”, en *Journal of the American Planning Association*, Vol. 45, p. 538-548.

----- (1987) “Gentrification and the rent-gap”, en *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.77, núm 3, 1, pp. 462-465.

----- (2012 [1996]) *La nueva frontera urbana. Ciudad revanchista y gentrificación*, Madrid: Traficantes de Sueños.

SOJA, E. W. (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined place*, Oxford: Blackwell.

VARELA, J. (1986) *De las reglas de la urbanidad a la ritualización y domesticación de las pulsiones*, Mekanografiat.

VARELA, J; ÁLVAREZ-URÍA, F. (1989) *Sujetos frágiles: ensayos de sociología de la desviación*, Madrid: Fondo de Cultura Económica.

WEBER, M. (1964 [1921-22]) *Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva*, México: Fondo de Cultura Económica.

WEBER, R. (2002) "Extracting value from the city: neoliberalism and urban redevelopment", en *Antipode*, Vol.34, nº.3, pp. 519-540.

WHYTE, W. H. (1988) *City: Rediscovering the Center*, New York: Doubleday.

WOLF, E. (1982) *Europe and the People without History*, Berkeley: University of California Press.